

Julia A. Krajcarz¹
julia.krajcarz@uj.edu.pl
Uniwersytet Gdański

Polskie krzyże, kapliczki i figury przydrożne zwane tatarskimi

Polish Crosses, Shrines and Roadside Figures Referred
to as Tatars

Cytowanie: Krajcarz J.A., 2023, *Polskie krzyże, kapliczki i figury przydrożne zwane tatarskimi*, Nurt SVD, t. 153, nr 1, s. 346-362.

Streszczenie

Krajobraz polskich miast, wsi, pól, lasów, rozstajów dróg naznacza obecność krzyży, kapliczek, figur. Część obiektów małej architektury sakralnej, które dotrwały do czasów współczesnych, przetrwało w niezmienionej, pierwotnej formie, wiele natomiast jest kontynuacją wcześniejszych budowli, które uległy zniszczeniu przez upływ czasu lub celowe działania człowieka. Niektórych obiektów dotyczą legendy i opowieści związane w różny sposób z Tatarami. Tekst zbiera, prezentuje i omawia tatarskie wątki opisujące historie tych chrześcijańskich obiektów sakralnych.

Słowa kluczowe: Tatarzy, legenda, kapliczki przydrożne, historia Polski, islam w Polsce.

Abstract

The landscape of Polish towns, villages, fields, forests and crossroads is marked by the presence of crosses, chapels and statues. Some of the objects of small religious architecture, which have survived to modern times, have survived in an unchanged, original form, while many are a continuation of earlier structures, which were destroyed by the passage of time or deliberate human action. Some of the sites are associated with legends and stories related to the Tatars in various ways. The text collects, presents and discusses Tartar connections describing the stories of these Christian religious buildings.

¹Filolog orientalny, turkolog. Zainteresowania naukowe: Turcja, Azerbejdżan, Tatarzy.

Keywords: Tatar, legend, roadside shrines, history of Poland, Muslim in Poland.

Wstęp

Krajobraz polskich miast, wsi, pól, lasów, rozstajów dróg naznacza obecność krzyży, kapliczek, figur. Część obiektów małej architektury sakralnej, które dotrwały do czasów współczesnych, przetrwało w niezmienionej, pierwotnej formie, wiele natomiast jest kontynuacją wcześniejszych budowli, które uległy zniszczeniu przez upływ czasu lub celowe działania człowieka. „Nigdzie też – tak jak w Polsce – nie zrosło się z kapliczkami, figurami i krzyżami przydrożnymi tyle legend, podań, zwyczajów i wierzeń. Świadczy to, że ta dziedzina sztuki ludowej sięga głębokimi korzeniami w szeroki obszar życia człowieka, który tę sztukę tworzył” (Seweryn, 1958, s. 8). Niektórych obiektów dotyczą legendy i opowieści związane w różny sposób z Tatarami. Tekst zbiera, prezentuje i omawia tatarskie wątki opisujące historie tych chrześcijańskich obiektów sakralnych. „Zaryzujemy stwierdzenie, że żadna kapliczka zrośnięta nierozzerwalnie z naszym krajobrazem nie powstała bez głębszej przyczyny” (Zin, 1995, s. 18).

Informacje na temat obiektów małej architektury sakralnej, z którymi wiążą się legendy, opowieści, komentarze z motywami tatarskimi, zostały zebrane poprzez kwerendy wydawnictw drukowanych oraz dostępnych online, zarówno naukowych, jak i popularno-naukowych, informacyjno-turystycznych, dyskusji z portali dla hobbystów. Źródłem informacji są, w przypadku niektórych obiektów, umieszczone obok nich tablice informacyjne, odczytane przez autorkę w trakcie odwiedzin danych miejsc.

Obiekty, o których autorka zebrała informacje, znajdują się na terenie Podkarpacia, Zamojszczyzny, Lubelszczyzny, Świętokrzyskiego, Małopolski, Górnego Śląska i Dolnego Śląska. Są to obszary, na których w przeszłości, w różnych okresach historycznych, była odnotowana różnie przejawiająca się obecność grup ludności określanej mianem Tatarów. Analiza opowieści związanych z omawianymi obiektami sakralnymi wiąże niektóre z nich, przynajmniej w warstwie narracyjnej, z konkretnymi wydarzeniami historycznymi: najazdem mongolskim 1241 roku, tzw. drugim najazdem mongolskim z 1261 roku, najazdem Kantymira w czerwcu 1624 roku, tzw. wyprawą na czambuły tatarskie hetmana Jana Sobieskiego w październiku 1672 roku, a także innymi, nieokreślonymi bliżej czasowo.

Omawiane obiekty mają formę krzyży drewnianych bądź kamiennych, kapliczek w postaci murowanych kolumn lub postumentów o zróżnicowanych detalach bądź kapliczek tzw. domkowych, stanowiących niewielkie obiekty o czterech ścianach, zadaszenu, oknach i drzwiach. To tzw. mała architektura sakralna chrześcijańska, we wszystkich omawianych przypadkach: rzymskokatolicka. Część obiektów przedstawia wyjątkowe walory artystyczne, autentyczne, choć poddawane wielokrotnym odnowieniom, profesjonalnym lub/i amatorskim, budowie trwające kilkaset lub kilkadziesiąt lat. „Kapliczki i krzyże stawiał lud najczęściej na skrzyżowaniu dróg, w dawnym siedlisku złych demonów, u wejścia do wsi lub miasta, w miejscu samobójstwa, mordu, znalezienia dziecka nieochrzczonego lub czaszki ludzkiej, w miejscu spalenia czarownika, objawienia się Matki Boskiej lub świętego, koło studzien lub źródeł, którego wodę poczytywano za cudowną, a wreszcie na mogiłach ludzi pochowanych w polu lub w lesie. Tylko nieliczna ich część pełniła zarazem świecką rolę słupów granicznych” (Seweryn, 1958, s. 25).

Analiza narracji dotyczących omawianych obiektów pozwala na wyznaczenie dwóch grup ogólnotematycznych: mniej licznej – w których wątki tatarskie nie są związane z tematyką najazdów i wojen i liczniejszej, dotyczącej opowieści związanej z najazdami tatarskimi. W tej grupie można wyznaczyć dwie podgrupy: 1. Tatarzy jako sprawcy pogromu; 2. Tatarzy jako poszkodowani w trakcie najazdu / potyczki / wojny. „Większość podań związanych z kapliczkami opiera się na motywach nieprawdziwych, a ich treścią są zjawiska nadprzyrodzone. Niemniej [...] można [...] sklecić z nich zarysy historii Polski” (Seweryn, 1958, s. 47).

Wątki tatarskie niezwiązane z tematyką najazdów i wojen

Do grupy obiektów, której dotyczy legenda tatarska niezwiązana z opowieścią o najeździe, wojnie lub bitwie, należy budowla z Jarosława, miasta powiatowego w województwie podkarpackim. Obiekt, znany jako „Słup tatarski”, zlokalizowany jest przy ulicy Grodziszczkańskiej 10 na niezabudowanej działce. Wzniesiono go z cegły. Jego dolna część jest otynkowana, górna uwidacznia cegłę. Całość przykrywa stożkowaty daszek, który nie jest zwieńczony krzyżem. Brak zresztą jakichkolwiek widocznych nawiązań religijnych w strukturze całości. Jednak niewielkie, płytkie cztery wnęki w górnej części wyglądają jak pozbawione wcześniejszej sakralnej dekoracji, malarskiej

lub figuralnej. Bliskość murów obronnych Bazyliki Matki Boskiej Bolesnej pozwala domniemywać, że budowle mogły być powiązane: mogła to być tzw. latarnia umarłych, grzebanych w pobliżu kościoła. Legenda mówi, że słup stoi w miejscu pochówku Tatar, Selima, syna samego chana. Młodzieniec zakochał się nieszczęśliwie w córce burmistrza (*Tatarzy w Polsce...*, 2022). Zakazana miłość została ukarana uśmierceniem Tatar. Brak oznak typowych dla katolickich kapliczek ma być właśnie dowodem na związek tego obiektu z wyznawcą innej religii – muzułmaninem. Inna wersja mówi, że tu został jakiś Tatar zabity strzałem w łuku, co jest nawiązaniem do legendy krakowskiej o wieży kościoła Mariackiego.

Do grupy tej zalicza się cykl kapliczek, zwanych kolumnami lotników tatarskich (lub tureckich) zlokalizowany w województwie małopolskim, powiecie bocheńskim, przy drodze nr 965 i 966 od Wiśnicza, poprzez Olchawę, Łomną, do Bochni. W Nowym Wiśniczu jest to kolumna przed Liceum Sztuk Plastycznych przy ulicy Bocheńskiej 6. Drugi obiekt znajduje się w Olchawie, na pograniczu ze wsią Kopaliny; trzeci we wsi Lipnica Górna, na wzgórzu Lipczonka; czwarty w Leksandrowej na pograniczu ze wsią Łomna, w miejscu zwanym Bukowiec, a piąty w Bochni przy ulicy Karosek (Paprota, 2017). Są to budowle z piaskowca, w postaci kolumny osadzonej na czworobocznym cokole, w typie tzw. Bożej Męki. Każda z figur jest zwieńczona krzyżem z postacią Jezusa. Boże Męki stawiano w miejscach pochówku ofiar epidemii, w miejscu zabójstwa, samobójczej śmierci, jako wyraz pokuty za przewinienia. Miały one charakter wanitatywny, przypominały o kruchości życia, zawsze bliskiej śmierci, skłaniały do refleksji, pokuty lub strachu przed konsekwencjami złych wyborów i groźby kary. Bywały to znaki rozgraniczenia granic wsi, posiadłości, a niekiedy też znaki drogowe. Według legendy z wątkiem tatarskim figury te, powstałe w odległości kilkunastu kilometrów od siebie, to miejsca upadku i tragicznej śmierci tzw. lotników tatarskich (lub tureckich) (*Olchawa, wiśnicka kolumna...*, 2010). Byli oni jeńcami na zamku w Wiśniczu. Uciśnieni niewolą, powodowani tęsknotą za ojczyzną skonstruowali skrzydła i wylecieli z więzienia zamkowego. Po krótkim locie każdy z nich doznał upadku. W miejscu ich tragicznej śmierci miano ustawić kolumny. W rzeczywistości każda z nich ma nieco różną historię. Pochodzą one z XVII i XVIII wieku. Jedna z nich upamiętnia wizytę królewską, inne miejsce ustawienia szubienicy, ofiary epidemii, fundatora i jego rodzinę. Wiadomo jednak, że Stanisław Lubomirski, pan na zamku w Wiśniczu, sprowadził wielu

jeńców tureckich i tatarskich, którzy do końca życia zostali na tych terenach. W architekturze nawiązują do warszawskiej Kolumny Zygmunta (Anioł, 2015).

W rejonie Krzemienia pod powiatowym Janowem Lubelskim w województwie lubelskim wciąż istnieje grupa drewnianych krzyży, charakteryzujących się znaczną wysokością, daszkiem osłaniającym poprzeczne belki krzyża, tylną ścianką, symbolicznymi *arma Christi*² oraz zakończeniem w postaci dodatkowego metalowego, osadzonego na półksiężycu krzyża z kogutkiem na szczycie. Mimo iż także kogut oraz półksiężyc wchodzi do repertuaru wspomnianych *arma Christi* – „nadto przybił na niej półksiężyc, że to na tym świecie, choć nie z tego świata [...] odcina się od tła nieba żelazny kogut, symbol przemijalności życia” (Seweryn, 1958, s. 18, 23) – to według lokalnej tradycji półksiężyc jest nawiązaniem do islamu, religii tatarskich jeńców, osadzonych w tym rejonie przez trzeciego ordynata na Zamościu, Jana Sobiepana Zamoyskiego (Piechota, 2020). Jeńcy byli w rzeczywistości tu osadzani. Istnieje legenda, według której pobliska wieś o nazwie Kocudza była zamieszkiwana przez potomków Tatarów. Nazwa ta ma pochodzić od turkijkiego słowa *köy*, co oznacza wieś, natomiast przymiotnik „cudza” miał wskazywać na zamieszkanie przez innych, obcych – cudzych.

Wątki tatarskie związane z tematyką najazdów i wojen. Znaki tatarskie

Obiektami pośrednio związanymi z najazdami są tzw. znaki tatarskie. To budowle w postaci murowanych figur, na lub w których miał być rozpalany ogień w czasie najazdów tak, by pełnił funkcję sygnalizacyjną. Takie trzy obiekty zachowały się na Podkarpaciu, dwa w miejscowości Pruchnik oraz jedna w Świętem w powiecie jarosławskim. Budowla ze Świętego ma formę dwóch murowanych, osadzonych na sobie prostopadłościanów z półkuliście zwieńczonymi wnękami, ze współczesną dekoracją sakralną (*Kapliczka tzw. Znak tatarski...*, 2022). Obiekty pruchnickie wzniesiono z nieotynkowanego piaskowca, materiału miejscowego. Jeden z tzw. znaków stoi u stóp wzgórza Iwa, drugi, z piaskowca i cegły, stoi na prywatnej posesji przy głównej drodze miejscowości, przy ulicy Markiewicza. Budowle posiadają niewypełnione dekoracją wnęki (*Znaki tatarskie w Pruchniku*, 2022). Trudno bezsprzecznie stwierdzić, w którym miejscu umieszczano

²Narzędzia męki Pańskiej.

palący się i dymiący materiał sygnalizacyjno-ostrzegawczy: czy tylko w ich górnej części, czy także we wnękach. Być może obiekty te zostały częściowo przebudowane. W Pruchniku istniał jeszcze trzeci znak, który nie dotrwał do czasów współczesnych.

Budowla sakralna również znana lokalnie jako tzw. znak tatarski znajduje się w miejscowości Ostrów, na północny zachód od Przemyśla (Gliwa, 2014). Kapliczka ta stoi w pobliżu dawnych zabudowań dworskich i lokalnego kościoła parafialnego. Przypuszcza się, że ten obiekt był oznaczeniem mogiły ofiar najazdu, prawdopodobnie z 1624 roku. W trakcie prowadzonych prac ziemnych związanych z budową nowego kościoła natknięto się na szkielety spoczywające w pobliżu owego znaku tatarskiego.

Kurhany

Odrębną grupę tworzą obiekty sakralne w postaci murowanych postumentów, ustawionych na ziemnych kopcach, określanych jako kurhany – według legend miejsc pochówków wodzów tatarskich, poległych w czasie wypraw wojennych na tereny polskie. W Polsce zachowało się kilka takich kopców – kurhanów, których dotyczą legendy o podobnej treści: w Rajbrocie (powiat lipnicki) w Małopolsce, Bieruniu w województwie śląskim (powiat bieruńsko-lędziński), Stróży-Kolonii w Lubelskiem (powiat kraśnicki), Stefkowej (powiat leski), Jaślanach (powiat mielecki) i Przeworsku w Podkarpackiem.

Na Śląsku, na wschód od Tych, leży Bieruń. Tam, przy ulicy Kopcowej, w dolinie rzeki Mlecznej, znajduje się kopiec wysokości około pięć i pół metra. Na jego szczycie umieszczono barokową kaplicę dedykowaną świętemu Janowi Nepomucenowi (*Bieruński kopiec*, 2022). Kopiec, co potwierdzają badania archeologiczne, jest pozostałością gródka rycerskiego, którego datowanie sięga XIII wieku (*Kopiec w Bieruniu*, 2022). Dotyczą go jednak legendy z wątkami tatarskimi. Miała tu się odbyć bitwa, w której zginął wódz tatarski, nad którego zwłokami usypano kurhan. Istnieją także inne wyjaśnienia istnienia kopca: to miejsce pochówku żołnierzy poległych w czasie wojny trzydziestoletniej, miejsce egzekucji katowskich, składania pogańskich ofiar, usypisko powstałe wskutek wybierania ziemi podczas urządzania okolicznych stawów. Kaplica na kopcu pochodzi z XIX wieku, prawdopodobnie powstała na miejscu wcześniejszej budowli. Figura czeskiego patrona wiąże się patronowaniem przeprowie przez pobliską rzekę i jej rozlewiska.

W podkarpackiej Stefkowej znajduje się obiekt ziemny, znany jako Kopiec, Kurhan tudzież Mogiła Tatarska. Na jednym ze stoków wzniesienia ulokowano cmentarz, a poniżej stoi drewniana cerkiew. Górna część wzniesienia sprawia wrażenie, jakby była sztucznie podwyższona. Ma to być kurhan. Całe wzniesienie jest prawdopodobnie tworem naturalnym, jednak obły kształt szczytowej części pagórka okolicznym mieszkańcom zawsze zdawał się być dziełem rąk człowieka. Legenda mówi, że w kurhanie pochowano wodza tatarskiego, być może nawet samego chana, który poległ w czasie potyczki rozegranej w Stefkowej. Miało to w roku 1672, w jesieni, w czasie tzw. kampanii Sobieskiego na czambuły tatarskie. Kurhan miał powstać tak, że wojownicy tatarscy w czapkach nosili ziemię i rzucali ją na zwłoki dowódcy (*Kopiec tatarski*, 2007). Na szczycie kopca dziś stoi krzyż. Sąsiadujący teren z kolei nazywa się Tatarską Doliną. To w tym miejscu miała rozegrać się owa bitwa. Z kolei strumień pobliski otrzymał nazwę Tatarskiego. Źródła historyczne podają, że pierwszy odnotowany najazd tatarski na tę miejscowość miał miejsce już w 1526 roku. Nie ma więc pewności, z jaką epoką mogłyby wiązać się wydarzenia, których echo przynosi lokalna legenda (*Stefkowa...*, 2018). W Stefkowej w 1872 roku, w trakcie budowy szlaku kolejowego Budapeszt-Lwów, odkryto skarb z epoki brązu, zatem być może datowanie kurhanu należałoby przesunąć na trzy i pół tysiąca lat wstecz (*Stefkowa...*, 2015).

W podkarpackich Jaślanach, około 15 kilometrów na północ od powiatowego Mielca, znajduje się wzniesienie liczące około 8 metrów wysokości, znane jako Góra Kościelna lub Góra Świętej Anny (Paszek, 2021). Na jej szczycie stoi drewniany krzyż. Legenda tłumaczy, że jest to kurhan usypany nad zwłokami poległego tu wodza tatarskiego. Kurhan mieli usypać jeńcy tatarscy, którzy zostali osadzeni jako jeńcy we wsi po przegranej przez nich bitwie. Wedle innej wersji było to wniesienie przeznaczone na palenie ognia i wywoływanie dymu ostrzegawczego, w czasie najazdów nieprzyjacielskich, także tatarskich. Miano usypać je po najeździe w 1516 roku (Żmihorski, 2008). Dziś wokół rosną wysokie drzewa, szczyt nasypu nie jest już punktem obserwacyjnym. Być może był to nasyp rozdzielający majątki ziemskie. Do lat 80. XIX wieku na szczycie wzniesienia stała kaplica, której śladem dziś jest kilka głazów.

W podkarpackim, powiatowym Przeworsku także znajduje się kurhan z figurą, którego dotyczy legenda tatarska. Tamtejszy kopiec znajduje się na wschód od klasztoru bernardyńskiego, przy ul. Tatarskiej, dawnym głównym trakcie, zwanym „ruskim”, prowadzącym

do Jarosławia i dalej do Lwowa. Kurhan ma kształt świętego ostrosłupa na planie prostokąta. Dziś na jego szczycie stoi murowana kolumna, a na niej postawiono mierzącą wraz z cokołem trzy i pół metra wysokości barokową, słupowa kapliczkę, wewnątrz której znajduje się drewniana figurka Chrystusa Frasobliwego, prawdopodobnie w XVII wieku. Z jakich czasów pochodzi kurhan? Według legendy, powstał w 1624 roku, kiedy to w początkach czerwca nastąpił najazd oddziału Tatarów pod wodzą Kantymira na m.in. Przeworsk i inne tereny Podkarpacia. Tatarzy rozłożyli obóz w wąwozie w pobliżu klasztoru bernardynów. Mieszczanie przeworscy urządzili na nich udaną zasadzkę. Ponoć wódz tatarski, może nawet sam Kantymir, miał tu polec i zostać pochowany. Bardziej prawdopodobne jest to, iż kopiec jest zbiorową mogiłą ofiar najazdu, a figura ma charakter sepulkralny. Według jednych źródeł napad tatarski, z którego legendą wiąże się kopiec i figurka, wydarzył się w 1502 roku (*Kopiec tatarski...*, 2022). Jednak kronika klasztoru bernardynów przeworskich wzmiankuje, iż były to zdarzenia z czerwca 1624 roku i właśnie najazd oddziałów Kantymira. Ponoć jeden z dowódców był kolegą ze szkolnych lat gwardiana klasztoru. Oznaczać by to miało, że został z wzięty w młodości w jasyr i doszedł do ważnych funkcji wojskowych. Dowódca odwiedził kolegę gwardiana w klasztorze, pod osłoną nocy, tak, by nie zostać zauważonym przez swoich żołnierzy i nie być posądzonym o zdradę. Zakonnik nakłaniał go do odstąpienia od oblężenia. Dowódca nie mógł jednak tak postąpić, bo zostałby ukarany. Ale zdecydował, iż przekaze dowodzenie swojemu zastępcy, a ten, jako młody, nie poradzi sobie ze sfingowanym atakiem, pozorowanym sztucznie wywoływanym hałasem przez mieszkańców miasta. Tak też Tatarzy mieli ustąpić, zrezygnować z dalszego oblężenia, a kopiec miał być tego pamiątką.

Stróża Kolonia w Lubelskiem jest domniemanym miejscem spoczynku tatarskiego wodza. Jego szczątki mają spoczywać w kurhanie, zlokalizowanym na prywatnym polu, w odległości około 150 metrów od przebiegającej obok drogi, pomiędzy ulicami Akacją i Różaną. Kurhan poddano badaniom archeologicznym w latach 80. XX wieku, stwierdzając, że jest on częścią dawnej osady z IX wieku. Chowano tam spopiелone szczątki ludzkie (*Cmentarze...*, 2013). W tym miejscu było wiele pochówków. Wiadomo także, że w 1863 roku pochowano w tym miejscu powstańców styczniowych, poległych w czasie walk w okolicy. Powstańcy należeli do oddziału pułkownika Tomasza Wierzbickiego, którzy polegli w bitwie pod Polichną

18 lipca 1863 roku, a także polegli w bitwie pod Rudnikiem Szlacheckim 25 stycznia następnego roku (*Stróża Kolonia...*, 2022). Natomiast w sferze legend i domniemań funkcjonuje wersja opowieści, według której pochowano tu tatarskiego wodza. Inna wersja głosi, że pochowano tu szwedzkiego dowódcę poległego w czasie tzw. potopu szwedzkiego, zabitego kulą wystrzeloną z zamku kraśnickiego. Obie legendy nie wykluczają siebie. To szczególne miejsce stawało się cmentarzem wielokrotnie w ciągu kilku wieków. W 1991 roku kopiec wpisano do rejestru zabytków. Wpis ten służy ochronie obiektu, który stopniowo zmniejszał swoje rozmiary, z powodu stałego podbierania tworzącej go ziemi. Dziś na szczycie nasypu rośnie lipa i stoi drewniany krzyż (*Stróża Kolonia – kurhan*, 2022). Obiekt ten znany jest przede wszystkim jako Kopiec Powstańców 1863 roku.

W małopolskim Rajbrocie, w powiecie Lipnica Murowana, w dawnych, nieo określonych czasach doszło do bitwy, w czasie której wielu najeźdźców tatarskich miało polec. Część dostała się do niewoli i właśnie została tu osiedlona. Legenda mówi, że poległ także wódz i został tutaj pochowany w pełnym rynsztunku, wraz z koniem i skarbami. Na jego grobie miano usypać kopiec. Wódz, zgodnie ze zwyczajem, miał być pochowany w pobliżu rzeki – tu przepływa Uszwica. Dziś nie został ślad po kopcu, bowiem albo z czasem rozmył się, albo został celowo usunięty. Wedle lokalnej tradycji, na grobie chana miał stanąć znak islamu – półksiężyc i gwiazda (Anioł, 2012). Nie ma dziś śladu po takim oznaczeniu. Natomiast na jego miejscu stoi dziś kamienna kapliczka słupowa z figurą świętego Jana Nepomucena. Figura pochodzi z pierwszej połowy XIX wieku. Znajduje się ona przy drodze prowadzącej do Wojakowej (*Z wizytą...*, 2012).

Obiekty sakralne związane z najazdem w 1672 r.

Z wydarzeniami wojennymi jesieni 1672 roku, znanymi jako wyprawa hetmana Jana Sobieskiego na czambuły tatarskie, wiążą się częściowo legendarne, nieweryfikowalne opowieści legendarne dotyczące małych obiektów sakralnych. W Hrubieszowie w Lubelskiem przy ulicy Teresówka, u stóp wzgórza zwanego Tatarską Górą, przy jego zachodnim stoku, stoi drewniana kaplica domkowa, kryta dwuspadowym dachem. Na otaczającej ją niewielkiej powierzchni od północy znajduje się prawdopodobnie dawny cmentarz, od strony południowej – nieczynna, zarośnięta, ocembrowana studnia ze źródłem, niestety wyschłym. Na początku października 1672 roku niewielki oddział

Sobieskiego miał tu rozgromić większe siły tatarskie. Legenda głosi, że przed bitwą doszło tu do objawienia maryjnego, które w wyjątkowy natchnęło do walki Polaków. Kapliczka miała stanąć jako wotum za zwycięstwo. Obecność źródła, którego woda uważana była za cudotwórczą i leczniczą, może sugerować jednak wcześniejszą obecność miejsca kultowego, być może przedchrześcijańskiego. Budowa w okolicy zakładów i podebranie wody do celów przemysłowych doprowadziło do zaniku wypływu wody przy kapliczce. Dziś we wnętrzu budowli znajdują się obrazki przedstawiające Matkę Boską Bolesną oraz Matkę Boską z Lourdes (Miechowicz, 2022). Pierwsze z przedstawień nawiązuje do tatarskiej legendy tego miejsca. Napis umieszczony na tablicy obok kapliczki informuje m.in.: „Niemy świadek zbrodni hitlerowskich”. Choć brak szczegółów, już ta krótka wzmianka ukazuje, że miejsce to skupia w sobie wspomnienia (i legendy) dotyczące różnych, znaczących dla lokalnej społeczności zdarzeń na przestrzeni wieków. Obecnie istniejący, wielokrotnie remontowany siłami i kosztem miejscowej ludności budynek ufundowały siostry Kozielowicz mieszkające niegdyś w pobliżu. Corocznie odbywa się tu msza kończąca obchód i poświęcenie pól. Takie uroczystości przypadają w drugiej połowie kwietnia lub w maju (*Święcenie pól*, 2014). Kapliczka stoi na terenie przynależnym hrubieszowskiej parafii św. Mikołaja.

Kapliczka, także zlokalizowana przy leczniczym źródle, związana z tymi samymi wydarzeniami, znajduje się na uroczysku Krynki obok Kotorowa, na południe od Werbkowic, w powiecie hrubieszowskim (Lubelskie), na skraju lasu i łąk. Już sama nazwa wsi wskazuje na źródło – element znaczący, wyróżniający miejsce w tutejszym krajobrazie. Według miejscowej legendy w 1672 roku oddział Halima Agi spalił okoliczne wsie. Część mieszkańców ukryła się w lesie przy świętym źródle. Zstępująca z nieba jasność oślepiła najeźdźców, którzy wycofali się stąd, oszczędzając życie uciekinierów. Na budynku jest widoczna wyryta data – 1863. Właśnie wtedy, w czasie powstania styczniowego, według innej legendy, doszło do podobnego zdarzenia: ścigani powstańcy w tym miejscu cudem uniknęli śmierci. Zastanawia powtarzalność tego schematu scenariusza cudownych zdarzeń. Istniejąca dziś kaplica jest wotum dziękczynnym za tamte zdarzenia, ale stoi ona w miejscu budowli wcześniejszej. Wewnątrz znajduje się otaczana kultem o lokalnym zasięgu figura Matki Boskiej Kryńskiej, przedstawionej jako Madonna z Dzieciątkiem (*Kotorów*, 2016). Odbywają się tu uroczystości odpustowe, corocznie, w trzecią niedzielę maja (*Ławicka*, 2022).

Z kolei w Nowinach Horynieckich na północy Podkarpacia, w powiecie lubaczowskim, stoi kaplica upamiętniająca odbicie kilkutyśięcznego jasyru i licznych łupów od Tatarów przez oddziały Sobieskiego, do którego doszło 7 w października 1672 roku (*Kapliczka...*, 2013). Wyzwoleni jeńcy, według legendy, mieli postawić w podzięce kaplicę wotywną w ciągu trzech dni. Materiał budowlany był gotowy, bowiem Tatarzy kazali jeńcom zebrać budulec, czyli kamienie polne i leśne z okolicy, celem budowy drogi lub grobli przez okoliczne bagna, by móc wywieźć łupy. Wątek trzech dni nawiązuje się do zmartwychwstania Jezusa po trzech dniach. Obecny patronem kaplicy jest święty Jan Nepomucen. Jego kanonizacja została sfinalizowana w 1729 roku, a więc kilkadziesiąt lat po historycznych (i legendarnych zdarzeniach) w Nowinach. Wcześniej, zatem musiał trwać tam inny kult, być może maryjny. Bowiem według tradycji na kilkadziesiąt lat przed zdarzeniami związanymi z Tatarami doszło w tym miejscu do objawienia maryjnego. Jest to miejsce, gdzie skupia się i przeplata wiele wątków o charakterze religijnym, wspomnieniowym, legendarnym. Kaplica obecnie istniejąca zawdzięcza swą formę XIX-wiecznej przebudowie (*Nowiny horynieckie*, 2011).

Także z wydarzeniami roku 1672 roku wiąże się kamienny krzyż w Siedliskach, w powiecie tomaszowskim na Lubelszczyźnie, tu przy granicy z Ukrainą. Według legendy spoczywają tu polegli Tatarzy – czyli najeźdźcy. Ponoć miejsce ich pochówku pierwotnie było oznaczone nasypem w kształcie półksiężyca, który dziś jest niewidoczny w terenie, być może się rozmył (*Siedliska...*, 2022). Dziś stoi tam kamienny, pobielony krzyż z tabliczką informacyjną: „według legendy, po zwycięskiej bitwie z Tatarami hetman miał odpoczywać w cieniu jednego z tutejszych dębów. Polegli w Bitwie Tatarzy zostali pochowani na wzgórzu w kurhanie, usypanym w kształcie półksiężyca” (*Odkrywamy kamienne krzyże...*, 2022). Krzyż nawiązuje w formie i kształcie do licznie występujących w okolicach tzw. krzyży bruśnieńskich, wyrabianych w warsztatach kamieniarskich w Starym Bruśnie, nieodległej stąd wsi. Miejsca występowania takich krzyży znajdują się po obu stronach granicy.

Obiekty sakralne związane z najazdami w XIII wieku

Istnieje kilka obiektów małej architektury sakralnej, nawiązujących w swoich legendach do czasów najazdów mongolsko-tatarskich w XIII wieku. Jednym z nich jest Wzgórze Salve Regina w Sandomierzu,

w dzielnicy Krakówka, w południowo-zachodniej części miasta (Wzgórze *Salve Regina*, 2022). Jest to prawdopodobnie kurhan z VII wieku. To obiekt rozległy, o średnicy 40 metrów, liczący około 11 metrów wysokości (Wzgórze *Salve*, 2022). Obiekt ziemny jest wedle przypuszczeń kopcem usypanym na stosem, na którym rytualnie spalono zwłoki lokalnego władcy. Ma zatem podobny czasowy rodowód i przeznaczenie jak chociażby tzw. Kopiec Kraka w Krakowie, być może także kopiec w Przemyślu. Jednak badania archeologiczne nie potwierdzają tej tezy. Wiele wskazuje, że to obiekt powstały w sposób naturalny, tzw. ostaniec lessowy. Jego obły kształt zadziwia nadzwyczajną formą. Jedna z legend związanych z tym miejscem, mówi, że działo się to wtedy, gdy najeźdźcy ze Wschodu zabili w klasztorze dominikańskim w Sandomierzu 49 zakonników, wśród nich Sadoka, uznanego zresztą później za błogosławionego. Było to podczas tzw. drugiego najazdu mongolsko-tatarskiego w 1260 roku. Po tragedii wół klasztorny z zemsty i rozpaczony wyrwał się ze swojej zagrody i ruszył za najeźdźcami, którzy podążali na zachód, w stronę Krakowa. Dotarłszy do wzgórza wyrzył na nim rogami napis *Salve Regina*, czyli „Witaj, Królowo”. A stało się tak dlatego, iż właśnie tę łacińską pieśń śpiewali i nie dokończyli dominikańscy zakonnicy, zabici podczas najazdu. Napis ten trwa na stoku wzgórza do dziś i według lokalnych podań – nigdy nie zarasta trawą. Oprócz tego na wzniesieniu znajduje się murowana, pobielona figura zwieńczona krzyżem, na której także umieszczono płaskorzeźbę z motywem maryjnym oraz datą 1856. Figura jest pamiątką po wydarzeniach konfederacji barskiej, choć jej obecny kształt datuje się na czasy późniejsze. Widnieje na niej napis *Salve Regina Monstra Te esse Matrem* – „Witaj Królowo, pokaż, żeś Matką”. Ponoć konfederaci lub w późniejszym czasie żołnierze wojsk Księstwa Warszawskiego napis na wzgórzu wypalili i wysypali prochem (Kędracki, 2016).

Na Opolszczyźnie, w Otmicach, w powiecie strzeleckim, stoi murowany i otynkowany, dwustopniowy obiekt nakryty daszkiem kojarzącym się z tatarskim nakryciem głowy. Budowla jest przez miejscowych nazywana kapliczką tatarską lub wieżyczką. Dolna część budowli jest w przekroju ośmiobokiem, część górna, oddzielona gzymsem, posiada przekrój kwadratowy. Na czterech ścianach znajdują się półokrągłe nisze. Całość wieńczy krzyż. Obiekt nie stoi w oryginalnym miejscu, został w 2002 roku przeniesiony na niewielkim odcinku, spod leśniczówki w okolicy miejscowej szkoły. Przy leśniczówce zachował się wapienny, oryginalny postument (Nagoda, 2015). Według jednej

z legend ośmioboczne zwieńczenie symbolizuje ośmiu poległych Mongołów (lub Tatarów) w czasie tzw. pierwszego najazdu w 1241 roku, którzy zostali pochowani w Otmicach, a następnie nad miejscem ich spoczynku postawiono ten tajemniczy obiekt (*Wieżyczka w Otmicach*, 2021). Według innych legend tu zostali pochowani protestanccy żołnierze w jednej z bitew tzw. wojny trzydziestoletniej (1618-1648) lub też żołnierze napoleońscy podczas odwrótu z Rosji w 1812 roku (*Wieś Otmice*, 2009). Żadna z tych wersji nie wyklucza pozostałych. Przywoływane wydarzenia dzieła kilkaset lat, nie były zatem one weryfikowane przez żyjące pokolenia, bez sięgania ewentualnie do źródeł. W Słupczy pod Dwikozami, w powiecie sandomierskim, w Świętokrzyskiem znajduje się Góra Dziewicza. Ma ona charakterystyczny kształt lessowego cypla, który stromymi stokami południowym i wschodnim, wznosi się ponad przebiegającymi tu torami kolejowymi. Jest to użytek ekologiczny o powierzchni poniżej jednego hektara. Użytek chroni murawy kserotermiczne, np. ostnicę włosowatą, roślinność typową dla stepów (Kędracki, 2015). Na stoku znajduje się kamienny krzyż, na którym można jeszcze odczytać nazwisko Wincentego Karskiego. To fundator krzyża i właściciel okolicznych terenów w drugiej połowie XIX wieku. Według jednej z legend dotyczącej tego miejsca tutaj zostało pochowanych trzysta panien, zamordowanych podczas jednego z najazdów mongolsko-tatarskich w XIII wieku (Żmihorski, 2007). O jakie panny chodzi? Młode dziewczęta? Zakonnice? Nie wiadomo. Krzyż oznaczać ma miejsce pochówku owych ofiar tatarskiego najazdu sprzed wieków.

W małopolskich Proszowicach, w zachodniej części miasta znajduje się niewysoki, sięgający 3 metrów, kurhan w kształcie ściętej piramidy, a na nim stoi budowla sakralna zwana „Bożą Męką”. Jest ona wyższa niż kurhan, ma wysokość 4 metrów. Wykonana z piaskowca jest znacznie uszkodzona. Tradycja mówi, że tu pochowano ofiary najazdu w 1241 roku. Zapis taki znajduje się w tekstach Jana Długosza. Ponoć Tatarzy, po nieudanej akcji ze zdobyciem kościoła w Żębocinie, nieodległej wsi leżącej kilka kilometrów na południowy wschód, w Proszowicach wymordowali miejscową ludność. Kurhan jest tworem jednak wcześniejszym, prawdopodobnie pochodzi z VII wieku. Natomiast tzw. Boża Męka, czyli kamienny postument zwieńczony krzyżem, pochodzi z XVII wieku, widnieje na nim data 1632. Był to słup morowy lub tzw. latarnia umarłych. Poniżej krzyża istniały niegdyś płaskorzeźby; dziś widać tylko ich resztki, a jest to scena Zmartwychwstania, Ukrzyżowania. Drewniany krzyż

na szczycie został umieszczony w 1973 roku, po podniesieniu całej konstrukcji, która uległa przewróceniu i dewastacji przez nieznaną sprawcę. Dawniej wieńczyła ją nieistniejąca rzeźba, co znać po jej resztkach znajdujących się na zwieńczeniu postumentu. Na postumencie istniał niegdyś napis: „Boże, ukarż Tatarów za mękę” (*Kurhan...*, 2007). Niemniej jedna z teorii dotyczących tego obiektu mówi, że jest to mogiła umarłych w czasie pandemii, która nawiedziła Proszowice w latach 20. XVII wieku. Niewykluczone jednak, że było to miejsce pochówku ofiar wielu tragedii: zarówno tych z czasów najazdów XIII wieku, jak i późniejszych. Być może kolumna ta stała pierwotnie przy bramie wejściowej na cmentarz, a z czasem została przeniesiona na kurhan – cmentarzysko (Wojtusik i Solarz, 2012).

Zakończenie

Analiza wezwań i dedykacji kaplic, ikonografii obrazów i figur świętych przedstawionych w omawianych obiektach nie wskazuje na wspólne tropy. Obecność przedstawienia św. Jana Nepomucena, np. w Nowinach Horynieckich, Rajbrocie, Bieruniu, kanonizowanego w 1729 roku, czyli kilkadziesiąt lat po powstaniu „tatarskich” kaplic, wskazuje, że tego typu miejsca są nawarstwieniem się wielu wątków, motywów, wezwań, intencji. Są to swoiste „kapsuły czasu”.

Krzyże, figury, kapliczki i kaplice tatarskie na terenie Polski kumulują się w jej części południowej – przede wszystkim na Podkarpaciu – oraz Lubelszczyźnie, Małopolsce i Śląsku. Są to tereny, gdzie odnotowano wiele najazdów ze Wschodu przez ludy na przestrzeni wieków określane jako Tatarzy. Brak obiektów sakralnych dookreślanych jako tatarskie w miejscu osiedlenia się ludności tatarskiej, czyli na Podlasiu czy północnej Lubelszczyźnie. Budowle te prezentują przekrój typów architektonicznych: od krzyży, poprzez murowane lub kamienne postumenty (zwieńczone krzyżem), także w kształcie kolumn, po kaplice domkowe. Legendy niektórych sięgają do pierwszych wydarzeń związanych z najazdami mongolsko-tatarskimi, z XIII wieku, najpóźniejsze dotyczą lat 70. XVII wieku. Do części obiektów odnoszą się także inne legendy, nie tylko z wątkiem tatarskim. Budowli tych dotyczą opowieści nie tylko o najazdach. Część wiąże się z legendami, w których Tatarzy są przedstawieni ze współczuciem oraz sympatią.

Bibliografia

- Anioł Cz., 2012, *W raju nad Uszwicą* [on-line], <https://www.czasbochenski.pl/portal/przewodnik-krajoznawczy/w-raju-nad-uszwica/17122/> [dostęp: 26.05.2022].
- Anioł Cz., 2015, *Kolumnana Bukowcu* [on-line], <https://www.lipniczanin.pl/historii-legendy-kolumny-lotnikow-5/> [dostęp: 26.05.2022].
- Bieruński kopiec, 2022 [on-line], <https://www.bierun.pl/turystyka/bierunski-kopiec> [dostęp: 26.05.2022].
- Cmentarze. Stróża Kolonia, 2013 [on-line], <https://gminakrasnik.pl/blog/2013/01/08/cmentarze/> [dostęp: 26.05.2022].
- Gliwa A., 2014, *Kapliczka, tzw. Znak* [on-line], <https://zabytek.pl/pl/obiekty/ostrow-kapliczka-tzw-znak-tatarski> [dostęp: 26.05.2022].
- Kapliczka Jana III Sobieskiego, 2013 [on-line], <http://nowiny.horyniec.info/kapliczka-jana-iii-sobieskiego-kompletna-historia/> [dostęp: 26.05.2022].
- Kapliczka, tzw. „Znak tatarski” – Święte, 2022 [on-line], <https://www.jaroslowski.pl/pl/szlak-dziedzictwa-zapomnianego/kapliczka-w-swietem> [dostęp: 26.05.2022].
- Kędracki J., *Tajemnice Wzgórza Salve Regina*, 2016 [on-line], <https://kielce.wyborcza.pl/kielce/7,47262,20003938,tajemnice-wzgorza-salve-regina-legenda-mowi-ze-pochowali-tam.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Kędracki J., *Tatarzy panny tam mordowali. Trawa rośnie włosowata i powabna*, 2015 [on-line], <https://kielce.wyborcza.pl/kielce/7,47262,18148600,tatarzy-panny-tam-mordowali-trawa-rosnie-wlosowata-i-powabna.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Kopiec tatarski (*Tatarska mogiła*), 2022 [on-line], https://ecit.przeworsk.um.gov.pl/index-246.html?option=com_content&view=article&id=690&Itemid=277 [dostęp: 26.05.2022].
- Kopiec tatarski, 2007 [on-line], [http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/40343,stefkowa-kopiec-tatarski-\(tatarska-mogila\).html](http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/40343,stefkowa-kopiec-tatarski-(tatarska-mogila).html) [dostęp: 26.05.2022].
- Kopiec w Bieruniu, 2022 [on-line], <http://www.map4u.pl/pl/poi/3280854> [dostęp: 26.05.2022].
- Kotorów, 2016 [on-line], <https://werbkowice.pl/ogminie/1424-kotorow> [dostęp: 26.05.2022].
- Kurhan „Boża Męka” z figurą, 2012 [on-line], <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/26678,proszowice-kurhan-boza-meka-z-figura.html> [dostęp: 26.05.2022].

- Ławicka A., 2022, *Kaplica Matki Boskiej Bolesnej w Hrubieszowie* [on-line], <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/miejsca-swiete-w-wierzeniach-ludowych-cudowne-zrodla-nalubelszczyznie/#kaplica-matki-boskiej-bolesnej-w-hrubieszowie-teresowce> [dostęp: 26.05.2022].
- Miechowicz Ł., 2022, *Hrubieszów-Teresówka* [on-line], <https://bozestopki.edu.pl/?p=665> [dostęp: 26.05.2022].
- Nagoda M., 2015, *Otmice kapliczka tatarska* [on-line], <https://opolanka.zpasja.pl/otmice-kapliczka-slupowa/> [dostęp: 26.05.2022].
- Nowiny horynieckie*, 2011 [on-line], http://www.sobieski.lubaczow.com.pl/szlak_horyniecki/nowiny_horynieckie [dostęp: 26.05.2022].
- Odkrywamy kamienne krzyże. Historia i przyszłość kamieniarki bruśnieńskiej*, 2022 [on-line], <https://kamiennekrzyze.pl/mapa/> [dostęp: 26.05.2022].
- Olchawa, wiśnicka kolumna...*, 2010 [on-line], <https://eksploratorzy.com.pl/viewtopic.php?f=349&t=19451> [dostęp: 26.05.2022].
- Paprotka J., 2017, *Wiśnickie kolumny* [on-line], <https://bochenskiemiejsce.pl/ciekawostki/zagadkowe-miejsca/90-wisnickie-kolumny> [dostęp: 26.05.2022].
- Paszek P., 2021, *Góra św. Anny w Jaślanach* [on-line], <http://www.tuhistoria.pl/gora-sw-anny-w-jaslanach/> [dostęp: 26.05.2022].
- Piechota J., 2020, *Najbogatszy krzyż krzemieński* [on-line], <https://lasyjanowskieiokolice.pl/miejscowosci/kocudza/najbogatszy-krzyz-krzemieński/> [dostęp: 26.05.2022].
- Seweryn T., 1958, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, PAX, Warszawa.
- Siedliska, krzyż na wzgórzu*, 2022 [on-line], <https://tomaszowskiokrzyze.wordpress.com/2019/03/12/siedliska-2/> [dostęp: 26.05.2022].
- Stefkowa – cerkiew i kurhan*, 2018 [on-line], <https://opencaching.pl/viewcache.php?wp=OP8W51> [dostęp: 26.05.2022].
- Stefkowa – kurhan tatarski*, 2015 [on-line], <https://eksploratorzy.com.pl/viewtopic.php?f=19&t=26248> [dostęp: 26.05.2022].
- Stróża Kolonia – kurhan*, 2022 [on-line], <https://www.polska.travel/pl/zabytki/stroza-kolonia-kurhan> [dostęp: 26.05.2022].
- Stróża Kolonia, gm. Kraśnik*, 2022 [on-line], <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-bronislawa-komorowskiego/150-rocznica-powstania-stycznowego/miejsca-pamieci/lubelskie> [dostęp: 26.05.2022].
- Świecenie pól*, 2014 [on-line], <http://www.muzeumkolbuszowa.pl/aktualnosc/297-swiecenie-pol> [dostęp: 26.05.2022].

- Tatarzy w Polsce* [on-line], <http://ulice.jaroslaw.pl/ulice/tatarska.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Wieś Otmice* [on-line], <http://www.wodip.opole.pl/opolszczyzna/gminy/izbicko/otmice.htm> [do-step: 26.05.2022].
- Wieżyczka w Otmicach*, 2021 [on-line], <https://odtur.pl/atraccje/otmice-wiezyczka-w-otmicach-5661.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Wojtusik K. i Solarz A., 2012, *Boża Męka*, http://www.24ikp.pl/skarby/miejsca/krzyze/proszowice_boza/art.php [dostęp: 26.05.2022].
- Wzgórze Salve Regina*, 2022 [on-line], <http://www.powiat.sandomierz.pl/wzgorze-salve-regina.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Wzgórze Salve*, 2022 [on-line], <https://sandomierz.eu/418/wzgorze-salve-regina.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Zin W., 1995, *Opowieści o polskich kapliczkach*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Znaki tatarskie w Pruchniku*, 2022 [on-line], <https://www.jaroslawski.pl/pl/szlak-dziedzictwa-zapomnianego/znaki-tatarskie-w-pruchniku> [dostęp: 26.05.2022].
- Żmihorski J., 2007, *Użytek ekologiczny „Panieńska Góra”*, <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/27930,dwikozy-uzYTEK-ekologiczny-panienska-gora.html> [dostęp: 26.05.2022].
- Żmihorski J., 2008, *Nowa Dęba – Jaślany – Połaniec – Pacanów – Mielec – Nowa Dęba* [on-line], <https://www.naszewycieczki.pl/wojswietokrzyskie/59-trasy-rowerowe/318-nowa-deba-jaslany-polaniec-pacanow-mielec-nowa-deba> [dostęp: 26.05.2022].